

UDK: 949.75:1943
Pregledni članak
Primljeno: 27. IX. 1993.

Prva pobuna u nacističkoj vojsci:
Pobuna Trinaestoga pionirskog bataljuna 13.
SS divizije »Croatia« u Villefranche-de-Rouergueu
17. rujna 1943. godine

ZDRAVKO DIZDAR
Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor na osnovi relevantne arhivske građe, objavljenih izvora i literature obrađuje bitna pitanja osnivanja 13. SS divizije »Croatia« i njezina Trinaestoga pionirskog bataljuna. Težište je na pobuni toga bataljuna u južnofrancuskom gradu Villefranche-de-Rouergueu 17. rujna 1943. godine, koja je u suvremenoj historiografiji potpuno zanemarena, a povod ovom članku je 50. obljetnica. Iako donosi nove podatke i dokumente, autor ističe da će tek cjelovita buduća istraživanja omogućiti precizne odgovore na većinu još otvorenih pitanja u svezi ove problematike.

Uvod

Ove godine je spomen 50. obljetnice otkako su se u francuskom gradu Villefranche-de-Rouergueu, u departmanu Aveyron, kraj Toulousea, pobunili hrvatski vojnici u redovima njemačke vojske, koji su se tu nalazili na izobrazbi. Do danas je istraživanje te pobune bilo jedna od zanemarenih tema nacionalne povijesti. Zahvaljujući Francuzima, učinjeni su prvi koraci u prikupljanju građe o »pobuni Hrvata«, kako se ona u svim tamošnjim dokumentima i sjećanjima naziva. Odlukom gradonačelnika Villefranchea osnovan je još u vrijeme rata dosje »Njemački postiovi«, u kojem se nalazi nekoliko važnih dokumenata o pobuni Hrvata. Nakon rata dosje je obogaćen s nekoliko novih dokumenata i više sjećanja očevidaca, koji se i danas čuvaju u tamošnjoj gradskoj vijećnici. Oni su bili osnovni izvor za pisanje o pobuni nekolicini francuskih povjesničara i publicista te nekolicini publicista u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.¹ Najcjelovitiji prikaz pobune dao je Vladimir Maleković

¹ Spomenut ćemo samo nekolicinu i to: Paula Gavrauda, *La mutinerie des Croates a Villefranche-de-Rouergue*, *Le Villefranchois libéré*, Villefranche-de-Rouergue, 17.—20. IX. 1947; Louisa Erignaca, *La révolte des Croates de*

u seriji napisa pod naslovom »U traganju za povijesnom istinom o pobuni Hrvata i Muslimana u Villefrancheu«, objavljenih u *Vjesniku u srijedu* 1968. u povodu 25. obljetnice pobune. Na osnovi napisa u Francuskoj i ovoga Malekovićevo napisao je Louis Erignac, jedan od očevidaca pobune, brošuru »*La revolte des Croates de Villefranche-de-Rouergue*« (Pobuna Hrvata u Villefranche-de-Rouergue) koja je tiskana u Francuskoj 1980.² Nedostatak tih radova je što je gotovo u potpunosti zanemarena njemačka arhivska građa, kao i građa Nezavisne Države Hrvatske, a koje bi u istraživanju pobune trebale imati primarno mjesto. Tu nisu pomogli ni njemački povjesničari, i to oni koji su pisali o NDH, jer su u svojim radovima površno dotaknuli tu pobunu ne ulazeći u analizu njenih uzroka i posljedica. Izuzetak je dr. Edvard Čalić s knjigom *Himmler i njegovo carstvo*, koja je tiskana u Njemačkoj 1966., a prevedena na hrvatski 1982.³ U njoj Čalić, služeći se iskazima sudionika pobune koji su bili dovedeni u njemački koncentracijski logor Sachsenhausen, gdje je i sam bio zatočen, donosi podatke o pobuni te o daljnoj sudbini tih pobunjenika logoraša. No, šteta što nije potražio i arhivske izvore za svoje navode. Na sve te poticaje povjesničari u Hrvatskoj i bivšoj Jugoslaviji nisu reagirali, već su ponavljali službeno priopćenje vlasti iz 1947. o 13. SS diviziji i o pobuni.⁴ Do danas još nemamo potpunijega znanstvenog rada o toj pobuni, premda ona nedvojbeno zaslužuje pominje istraživanje i obradu. Ova istraživanja su u tijeku. Zato je cilj ovoga rada, u povodu 50. obljetnice, prikazati dosadašnje rezultate i zadatak budućih istraživanja.

*Osnivanje stožera i postrojba 13. dobrovoljačke
SS divizije »Croatia«*

Ideju o osnivanju posebne »muslimanske SS divizije« obznanilo je vrhovno zapovjedništvo SS postrojba u Berlinu potkraj 1942. i početkom 1943. godine. Zamisao o utemeljenju »muslimanske SS divizije« odobrio je 13. veljače 1943. Führer Adolf Hitler. Istog je dana napisana Himmlerova zapovijed o poduzimanju potrebnih radnji za njezino osnivanje. U tijeku spomenutih predradnji značajan trenutak su i pregovori između predstavnika Waffen (Oružanog dijela) SS i predstavnika vlade NDH vođeni u Zagrebu 1. i 5. ožujka 1943. »radi osnutka *hrvatske do-*

Villefranche-de-Rouergue, Villefranche-de-Rouergue, 1980.; A. Budimlića, Krva-vo jutro Villefranchea, *Vjesnik*, Zagreb, od 31. III. do 2. IV. 1968.; V. Malekovića, »U traganju za povijesnom istinom o pobuni Hrvata i Muslimana u Villefrancheu«, *Vjesnik u srijedu*, Zagreb, od 21. VIII. do 16. X. 1968.; S. Čurtovića i N. Rosića, »Tajna Villefranchea«, *Večernje novine*, Sarajevo, od 8. do 16. V. 1967. i V. Kazimirovića, »Na mjestu pobune«, *Večernje novine*, Sarajevo, od 27. VII. do 18. VIII. 1967.

² Nije prevedena na hrvatski. Vidi ocjenu i prikaz Nade Kisić-Kolanović u *Časopisu za suvremenu povijest*, ISP, Zagreb, br. 3/1992., 300-302.

³ Edvard Čalić, *Himmler i njegovo carstvo*, Zagreb, 1982., 176-178.

⁴ *Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Jugoslavije*, Saopštenje br. 97., Beograd, 8. IV. 1947.

*brovoljačke SS divizije "Croatia".*⁵ I dok su se predstavnici vodstva SS-a od početka opredijelili za njezin muslimanski sastav, tražeći da se ona »unovači isključivo iz muslimana sa područja Bosne i Hercegovine«, predstavnici vlade NDH su inzistirali na mješovitome muslimansko-katoličkom sastavu i da se unovači na području cijele NDH. Nakon konzultacija sa svojim pretpostavljenima pregovori su nastavljeni te je 5. ožujka 1943. potpisan zajednički »Zapisnik dogovora.«⁶ U prvoj točki je navedeno da će se »Hrvatska SS divizija osnovati od muslimanskih i katoličkih Hrvata, pretežno sa bosansko-hercegovačkog područja«. U zapisniku je dalje navedeno da je postojeća Hadžiefendićeva legija na raspolaganju za regrutiranje u tu diviziju; da će hrvatska strana staviti na raspolaganje oficire i podoficire koji govore hrvatsko-njemački, a i Volksdeutsche, koji se moraju prikupiti i unovačiti prije otpočinjanja općeg novačenja; da će vrbovanje obavljati hrvatska nadležna u najužoj suradnji s oružanim SS-om i uz obavještanje njemačkih nadležnih; da će novačenje obavljati Komanda za popunu Jugoistok oružanog SS-a; da je odora sivo-zelena, kao i fes, s njemačkim znakom suvereniteta i oznakama činova, te hrvatskim grbom na gornjem dijelu desnog rukava i crnim laticama bez oznake SS-a; da je jezik u jedinicama i nastavi hrvatski a službeni njemački; da će plaća i opskrba biti isti kao oružanog SS-a; da će se uzeti u obzir vjerski običaji pripadnika divizije te da će konačni sporazum uslijediti izmjenom nota između hrvatske vlade i njemačkog poslanstva. Note su razmijenjene 30. ožujka i 17. travnja 1943. Iz rečenoga se može zaključiti kako se odustaje od prvotne ideje da se osnuje jedna isključivo muslimanska SS divizija. Za tu je diviziju bilo predviđeno ukupno 26.000 vojnika, dočasnika i časnika. Kako je sporazumom između hrvatske vlade i predstavnika njemačkih oružanih snaga u Hrvatskoj od 24. travnja 1943. zaključeno da se u Hrvatskoj u sastavu njemačkih oružanih snaga osniva »Njemačka redarstvena organizacija« u svrhu »produženja vojničkih akcija protiv odmetnika« od 20.000 ljudi sa SS brigadenführerom Konstantinom Kammerhoferom na čelu, to je dogovoreno zajedničko vrbovanje i novačenje i za SS diviziju i SS policiju.⁷ Potpisivanjem tih ugovora započelo je najprije osnivanje stožera divizije a potom i stožera ostalih njezinih postrojba. Dopunska komanda Jugoistoka, kao neposredni izvršilac osnivanja divizije smještena je u Zagrebu, i bila je podređena Kammerhoferu. U Zagrebu (Savska 77) smješten je i postrojbeni stožer divizije na čelu sa SS standartenführerom von Obwurzerom, u kojem je kao predstavnik hrvatske vlade bio Alija Suljak, glavni pobočnik. U svom

⁵ Arhiv Hrvatske, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske (dalje samo AH, MUP RH), kutija 46. Izvješće Dr. Vjekoslava Vrančića, pomoćnika predsjednika vlade i državnog tajnika u Ministarstvu vanjskih poslova NDH 30. III 1943. o pregovorima i problemima oko osnutka Hrvatske dobrovoljačke SS divizije »Croatia«.

⁶ *Njemačka obavještajna služba*, knjiga IX., Zbirka dokumenata — ustaška NDH, Beograd, 1956., dok. br. 396, 1102—1103.

⁷ Arhiv oružanih snaga Jugoslavije (ranije Arhiv Vojnoistorijskog instituta), Beograd (dalje AOSJ), Arhiva NDH, kut. 156, reg. br. 33/15—1. Izvješće Velike župe Bilogora podređenim vlastima od 20. V 1943. o osnivanju i djelatnosti »Njemačke redarstvene organizacije«.

sastavu imao je operativno, političko, intendantsko, personalno i inženjersko odjeljenje, na čelu kojih su bili Nijemci.⁸ Da bi sav taj posao mogao teći što uspješnije, u NDH je tada prebačena 7. SS divizija »Prinz Eugen« s komandantom SS generalom Arturoom Phlepsom na čelu. Taj značajan dio predradnji te najintenzivnije vrbovanje i novačenje izvršeni su tijekom svibnja. Prijavljivanje dobrovoljaca trajalo je do 18. srpnja 1943., premda se ono povremeno provodilo i poslije toga službenog datuma.⁹

Vojni i politički razlozi za osnivanje te SS divizije, čini se, prve u kojoj nisu bili samo Nijemci, nisu do sada cjelovitije istraženi i objašnjeni. Novačenje je bilo u regrutnim centrima u Bihaću, Brčkom, Doboju, Mostaru, Sarajevu, Tuzli, te Slavonskom Brodu, Zagrebu i Zemunu. U Osijeku, Zagrebu i Zemunu nalazili su se prihvatni i otpremni logori. Najveći je onaj u Zemunu, koji je mogao primiti 5.000 ljudi, a potom onaj u Zagrebu, u Crnomercu, za 2.000 ljudi. U Zagrebu se nalazila i glavna komisija sa sturmführerom Villijem Hempelom na čelu, koja je pregledavala dokumente svih prijavljenih. Od strane vlade NDH okružnicom su svi veliki župani obaviješteni o započetim radovima na postrojanju hrvatske SS divizije. Istodobno je i javnost u NDH putem plakata te tiska obaviještena o toj akciji i sporazumu hrvatske i njemačke vlade. *Sarajevski novi list* 7. travnja 1943. obavještava čitaoce: »Za očuvanje uzpostavljenog reda i mira osniva se dobrovoljačka hrvatska SS divizija koja će biti sastavljena isključivo od Hrvata muslimana i katolika u dobi od 17 do 35 godina života.« Dalje informira o sporazumu od 5. ožujka te da je profesor Alija Šuljak, po tome zadatku boravio u Sarajevu, Derventi, Doboju, Kalesiji, Kladnju, Gračanici, Maglaju, Zepču, Zenici, Travniku i Visokom.¹⁰ Ništa manje nisu bili aktivni ni aktivisti SS-a.

Na molbu SS gruppenführera Gottloba Bergera, šefa SS-ova glavnog stožera, u NDH je iz Berlina doputovao i vrhovni muftija Jeruzalemski Emin El Huseini kako bi »propagirao među Bosancima vrbovanje za SS oružane odrede.«¹¹ On je od 1. do 11. travnja 1943. boravio u Zagrebu, Banjaluci i Sarajevu te se sastao »sa svim vodećim muslimanima u Hrvatskoj«. Samo u Sarajevu primio je izaslanstva sa Sandžaka, iz Tuzle, Gračanice, Doboja, Teslića, Foče, Zepe, Maglaja, Visokog, Fojnice i Travnika te gradonačelnika Mostara. Taj njegov »propagandni put«, prema izvještaju Hansa Helma, policijskog atašea u NDH, upućenom Glavnoj upravi sigurnosti Reicha, postigao je u svakom pogledu cilj. Napominjući da se do tada »za muslimansku diviziju prijavilo preko

⁸ Arhiv Instituta za suvremenu povijest, Zagreb (dalje AISP), Memoarska grada (dalje MG) — 88/III, 53. Neobjavljeni rad Emanuela Mičkovića, »Horda zvana 'Handžar' divizija, Zagreb, 1975., 58–59.

⁹ Izvješće Ministarstva oružanih snaga Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH br. 3102/taj, od 22. V 1944. o slobodnom vrbovanju u NDH za hrvatske SS postrojbe i redarstvo, kseroks kopija u posjedu autora.

¹⁰ *Sarajevski novi list*, Sarajevo, br. 585. od 7. IV. 1943., 5.

¹¹ AH, MUP RH, kut. 110. Arhiva H. Helma o posjeti Velikog muftije El Huseinija NDH od 1. do 11. IV 1943. (dokumenti i popis lica koja su ga posjećivala od kojih su 2–3 dokumenta korištena i objavljena).

6.000 dobrovoljaca», da se njezinim osnivanjem, smatraju »vodeći muslimani«, približavaju ostvarenju svojih želja i nada — »autonomije Bosne i Hercegovine, čime »će se suprotnosti između muslimana i Hrvata osnivanjem divizije znatno pooštriti.«¹² Već 12. travnja 1943. El Huseini je u Berlinu Himmleru podnio pismeni izvještaj o rezultatima svoje misije. Važne su njegove konstatacije, prijedlozi i zaključci. On ističe: da je Muslimane u Hrvatskoj »zatekao u očajnom stanju zbog činjenice da su bande kojima rukovode Engleska i Rusija pobile preko 100.000 islamskih vjernika, a ostalo bez krova 200.000«; da im je u svakoj prilici isticao životnu važnost suradnje i odanosti Njemačkoj, što su oni prihvatili, za što bi s njemačke strane, predlaže El Huseini, trebalo da se, »kada se za to ukaže prilika, Bosni i Hercegovini dodijeli autonomija pod protektoratom Njemačke«; da će se Muslimani »masovno javljati u SS muslimansku diviziju« i da već sada broj nagoviještenih prijavljenih dobrovoljaca po popisima prelazi 12.000 ljudi, predlažući da se za časnike uzmu oni Muslimani koji su služili u austrijskoj vojsci, te da vojnici zadrže oružje i poslije rata; da će Muslimani »najprije zaveći red i mir u Bosni, a onda će se moći koristiti za ciljeve Reicha da podstaknu braću Arape na oružani revolt protiv Engleza«; da je postojanje »muslimanske SS divizije važno za Reich s vojničkog i političkog gledišta« jer u njihovoj domovini »postoji revolucija komunista koju potpomažu neprijatelji iz inozemstva«, u prvom redu engleska i sovjetska vlada, te je očekivati da će komunisti pomoći invaziji zapadnih saveznika na Balkan i poslužiti kao uzor za ostale okupirane teritorije po silama Osovine, a upravo ova muslimanska SS divizija »može pomoći da se revolucija komunista ubrzano likvidira, a to je od životne važnosti za Reich«.

Na usmenom razgovoru s Himmlerom 30. travnja 1943. El Huseini ga je izvjestio da će u Berlin stići grupa od 20 imama — svećenika, koji će preuzeti važnu ulogu odgoja i obrazovanja boraca divizije, i za koje će on organizirati posebno dvomjesečno školovanje. Oni su stigli početkom svibnja.

Dva dana ranije Himmler je izdao upute o postavljanju časničkoga kadra u 13. SS diviziji u kojima je istaknuo da se dužnosti viših i nižih zapovjednika trebaju na prvome mjestu povjeriti časnicima SS-a koji su stekli iskustva na frontovima u Rusiji, poljskoj i NDH, čistim Nijemcima, a potom časnicima njemačkog porijekla iz Jugoslavije, čije će poznavanje terena i jezika biti od praktične koristi, koji bi zajedno činili 90 posto časničkoga kadra, a ostalih 10 posto može biti iz »redova Bosanaca«, dok među dočasnicima »dozvoljava se postavljanje do 50 posto Bosanaca«. Za sve časnike predviđeno je okupljanje u njemačkom gradu Heleinu zbog prekvalifikacije koja će potrajati dva mjeseca, te se oni tu i prikupljaju tijekom svibnja 1943.¹³

Sve to svakako treba imati na umu pri razmatranju problema u svezi s osnivanjem 13. SS divizije, uza svu složenost koja je u to vrijeme bila na području NDH, posebno u Bosni i Hercegovini, u kojoj se

¹² Njemačka obavještajna služba, n. dj., dok. br. 503, 1356.

¹³ Mičković, »Horda...«, n. dj., 54-55 i 68-69.

nalazilo najveće područje pod vlašću narodnooslobodilačkog pokreta (dalje NOP-a) i narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (dalje NOV i POJ) tzv. »partizanske« ili »Titove države« i većina rukovodstva NOP-a; zatim znatno područje pod vlašću četnika koji su izvršili i vršili genocid nad Muslimanima i Hrvatima, ponajviše u istočnoj Bosni; nadalje, u tijeku je bila glavna ofenzivna aktivnost nje-mačko-talijanskih te ustaško-četničkih snaga protiv NOP-a u NDH, prvenstveno u Bosni i Hercegovini.¹⁴ Sve je to utjecalo da su se odmah u tijeku osnivanja SS divizije na terenu pojavili i brojni problemi. Jedan od razloga bilo je odstupanje od ugovora. Mjerodavni SS organi pri vrbovanju odstupili su od pismenog ugovora i priklonili se zahtjevu Himmlera (prvenstveno SS obersturmführer von Krempler) vrbujući i primajući u diviziju isključivo Muslimane, koji su se dobrovoljno javljali i prelazili iz jedinica ustaške vojnice, domobranstva i hrvatskog oružništva. To je bez sumnje bio jedan od temeljnih razloga da je odziv uopće, unatoč obećanim pogodnostima za sve prijavljene i njihove obitelji, bio slab, mimo očekivanja, posebno Hrvata katolika. O utemeljenju Trinaeste SS divizije i kršenja ugovora raspravljala je i vlada NDH. Ocjenjujući da je prikupljanjem dobrovoljaca »nastala opasnost da se potkopa političko i nacionalno jedinstvo hrvatskog naroda i da bi se mogle probuditi regionalne i religiozne autonomističke misli i težnje«, vlada je uložila protest kod vlade Njemačkog Reicha, tražeći da se dogovoreni temeljni principi poštuju.¹⁵ To je vjerojatno bio i jedan od razloga za dolazak u Zagreb 5. svibnja 1943. reichsführera SS Heinricha Himmlera, kako bi i osobno sudjelovao na konferenciji sa SS funkcionarima posebno zaduženim za osnivanje divizije te se sastao s najistaknutijim vodama NDH na čelu s dr. Antom Pavelićem.¹⁶ Vodstvu SS-a je očito stalo da se što prije osnuje ta divizija pa je učinjen kompromis tako da je opozvan von Krempler, a zapovjednik divizije i zapovjednik SS postrojba u Hrvatskoj u svojoj daljnjoj propagandi obraćaju se, u skladu s ranijim ugovorom, svim Hrvatima. Tako je već 11. svibnja 1943. u Zagrebu zapovjednik oružanih SS postrojba u Hrvatskoj izdao do tada najcjelovitiji »Poziv za stupanje u Hrvatsku SS dragovoljačku gorsku diviziju«, koji je od vlade NDH prosljeđen svim kotarevima i općinama te popunidbenim i drugim vojnim zapovjedništvima, gdje su se zainteresirani mogli javiti do 10. lipnja 1943.¹⁷ Upućen je svim djelatnim i pričuvnim časnicima, dočasnicima i domobranima, kao i svim ostalim sposobnim i zdravim »Hrvatima, muslimanima i katolicima« Herceg-Bosne, Hrvatske, uz navođenje ciljeva i uvjeta. Tiskano je i niz drugih prigodnih plakata,¹⁸ a pratili su ih odgovarajući napisi u tisku, uz obavijesti o prijavljivanju dobrovoljaca u pojedinim mjestima, te

¹⁴ O tome opširnije vidi u knjizi Envera Redžića, *Muslimansko autonomništvo i 13. SS divizija*, Sarajevo, 1987., 81–127.

¹⁵ Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb, 1983., 293. Podaci iz Promemorije koju je Ministarstvo vanjskih poslova NDH 10. II 1944. predalo vladi Trećeg Reicha o problemu u svezi hrvatske SS divizije.

¹⁶ *Hrvatski narod*, Zagreb, broj 725. od 7. V. 1943., 1.

¹⁷ AH, Zbirka stampata 1941–1945, br. 102/39; AISP, NDH, inv. br. 23.197.

¹⁸ AH, Zbirka stampata 1941–1945, br. 58/26; br. 60/81 i br. 48/8.

oglasi o regrutaciji do 1925. godišta.¹⁹ U svibnju 1943. prema pisanju *Obavijesti* broj 52, »postrojena je prva Hrvatska dobrovoljačka divizija SS oružja«,²⁰ no do polovice lipnja uslijed poteškoća i s njemačke i s hrvatske strane uspjelo se, prema izjavi zapovjednika divizije Obwurzera, prikupiti samo 8.000 do 9.000 ljudi ukupno (tj. i s otprilike 2.000 Albanaca). Zbog toga neočekivanog rezultata zapovjednik je smijenjen, a na njegovo mjesto postavljen brigadeführer, general Karl Gustav Sauberzweig. Da li zbog većeg broja prijavljenih Hrvata katolika ili svoje namjere da bude čisto »muslimanska« divizija, Himmler je tih dana zapovjedio Kammerhoferu da u njoj ne smije biti više od 10% Hrvata katolika i da do 1. kolovoza mora uspostaviti diviziju u predviđenom broju od 26.000 ljudi.²¹ Vlada NDH suočena sa zabrinjavajućim pojavama rasula u redovima svojih oružanih snaga zbog vrbovanja za SS diviziju, optužbama da sabotira vrbovanje i uspostavljanje te divizije i nemogućnošću da se suglasi s tako ograničenim brojem katoličkih dobrovoljaca u SS diviziji uložila je opet prosvjednu notu, tražeći naknadni dopunski sporazum s njemačkim Glavnim zapovjedništvom SS postrojba u Berlinu kako bi se izbjegli svi ti nesporazumi a koji vode slabljenju hrvatskih oružanih snaga.

To je razlog da je u Zagreb stigao general G. Berger te je 11. srpnja 1943. preciziran i potpisan dodatni sporazum između hrvatske vlade i njemačke strane.²² U sporazumu je navedeno da će sve hrvatske formacije oružanih snaga predati muslimanske podoficire i ljudstvo radi regrutiranja za »Hrvatsku SS dobrovoljačku planinsku diviziju«, uz navedene izuzetke, do 1. kolovoza 4/5 i do 15. kolovoza preostalu 1/5 ljudi s pratnjom u najbliži sabirni logor, gdje će se postaviti po jedan opunomoćenik hrvatske vlade; sve ljudstvo koje se do tada dobrovoljno javilo u SS diviziju predat će se u sabirne logore do 25. srpnja, zatim 2/3 muslimana regrutnog 1924. godišta predat će se odmah, a 1925. godišta prilikom pozivanja a za popunu divizije; te od rezervista oni koji su u aktivnoj službi i koji nisu služili vojsku, a od 1908. i mlađih godišta bit će stavljeni na raspolaganje za popunu SS formacija do predviđenih 46.000 ljudi regrutiranjem od 15. do 31. kolovoza 1943., te ako se ne postigne predviđen broj, onda će se regrutirati i rezervisti od 1900. do 1907. godišta, a preko hrvatskih komandi vojnih okruga; da se obustavlja daljnje vrbovanje i da hrvatska vlada može dati javnu izjavu po kojoj će ta SS divizija biti upotrijebljena samo u Hrvatskoj i za njezinu neposrednu obranu.

Međutim, i dalje službeni organi SS-a krše odredbe ugovora od 5. ožujka i sporazuma od 11. srpnja 1943. s vladom NDH, čega je posljedica bilo to što se do početka kolovoza nije uspjelo prikupiti ni polovicu predviđenog ljudstva. Primljeno ljudstvo »SS-oblasti dopremaju dije-

¹⁹ *Hrvatski narod*, Zagreb, br. 751. od 6. VI. 1943, str. 5, Proglas ministarstva oružanih snaga; AH, Zbirka stampata 1941-1945, br. 102/18 i br. 106/98; *Sarajevski novi list*, Sarajevo, br. 603 i 604 od 29. i 30. IV. 1943.

²⁰ AH, Zbirka stampata 1941-1945, br. 73/40.

²¹ B. Krizman, *Ustiaše...*, n. dj., 41-42.

²² *Nemačka obavještajna služba...*, n. dj., dok. br. 398, 1108-1109.

lom u Njemačku na izobrazbu« s »njemačkim preslicama preko granice«, a dio ih se izravno uvrštava u »ovdašnje hrvatske SS postrojbe« (uglavnom za SS redarstvo), kaže se u jednom izvještaju Ministarstva oružanih snaga NDH.²³ Upućeni su na trupna vježbališta u Wildflecken (Rohön), kod Dresdena, i Neu-Hammer, u Sleziji, a početkom kolovoza i u Francusku. U pozivima i tisku je naglašavano da će vojnici služiti u Hrvatskoj, a oni koji su »zbog izobrazbe djelomično prolazno upućeni u Njemačku« vratit će se u domovinu i biti »izključivo upotrebljeni za osiguranje reda i mira«.²⁴ Uslijed takva neočekivanog usporenog ritma prikupljanja ljudstva pristupilo se, opet mimo dogovora i sporazuma, nasilnom unovačenju kako u Bosni i Hercegovini tako i ponajviše u ostalom dijelu NDH. Nasilnim novačenjem divizija je popunjena u većem broju Hrvatima katolicima, koji će ubrzo postati vrlo nezadovoljni. Zbog svega toga negodovalo se s raznih strana. Na primjer, iz Tuzle je 2. kolovoza 1943. upućeno pismo Paveliću²⁵ u kojem se izražava opće negodovanje cjelokupnoga muslimanskog pučanstva toga područja »zbog prinudnog upućivanja samo muslimana u SS postrojbe«, bojeći se da se time oni i njihove obitelji »izlažu potpunom uništenju od svih vrsta odmetnika« jer ostaju bez potpune zaštite kotarevi srebrenički, zbornički, kladanjski, gračanički, tešanjski i teslički, a najvećim dijelom bez zaštite tuzlanski, dobojski, maglajski, bijeljinski i brčanski, upravo u vrijeme kada se na tome području nalaze »u velikom broju četnici i partizani«. Zato mole da se te naredbe ukinu i zamijene drugima po kojima bi se primali u SS postrojbe samo dobrovoljci bez razlika na vjeru jer, ako se to ne učini, može imati za posljednicu neodaziv što opet muslimane dovodi u vrlo neugodan položaj. Kako je izgledala ta mobilizacija, na primjer, u Zagrebu nalazimo u pojedinim dokumentima NOP-a. U izvještaju od 18. kolovoza 1943.²⁶ govori se o mobilizaciji mladića od 1917. do 1925. godišta i navodi da svi oni koji su se odzvali i proglašeni su sposobnima »sprovedeni su pod vojničkom pratnjom kroz Zagrebačke ulice u kasarnu«, tu »su im stavili na ruke žig od anilinske boje i odmah ih sproveli za Njemačku«. Kako bi se domogli onih drugih, Nijemci blokiraju pojedine zagrebačke četvrti te »hvataju ljude na ulici i u koliko je sposoban, odnosno pripada godištu koje je pozvano u vojsku, a nalazi se bez dokumenata, udare mu žig na ruku i odpreme ga ravno na kolodvor i u Njemačku«. Takvih slučajeva ima više. O odlasku tih transporta pričuvnika sa željezničke postaje Zagreb ili prolazu prema Beču i dalje u Njemačku sačuvano je i nekoliko dokumenata. Prema jednom takvom izvještaju, 7. kolovoza 1943. oko 21 sat otišao je »jedan transport od 1.000 naših pričuvnika u građanskom odijelu«, 8. kolovoza oko 20 sati dva »takva transporta u jačini oko 3.500 ljudi«, a ujutro u 10 sati prošao je kroz zagrebačku željezničku postaju je-

²³ Isto kao bilj. br. 9.

²⁴ AH, Zbirka stampata 1941–1945, br. 106/98; *Sarajevski novi list*, Sarajevo, br. 682, od 3. VIII 1943., 3.

²⁵ AH, Hrvatski državni sabor, Predsjednički spisi br. 720/43, kutija 4.

²⁶ AOSJ, Beograd, Arhiva NOB, kut. 107A, br. 2/4. Izvješće Mjesnog obavještajnog centra Sušak Glavnom obavještajnom centru Hrvatske 18. VIII 1943. o mobilizaciji mladića u Zagrebu.

dan njemački transport »od 35 vagona sa ukupno 1.750 vojnika«.²⁷ Istog dana *Sarajevski novi list* donosi obavijest naslovljenu »Veliki palestinski muftija pobija neistine o SS postrojbama«, koje — nastavlja se dalje u tekstu — neprijateljska promidžba širi »kako skoro osnovate hrvatske SS postrojbe neće služiti u Domovini kao što je obećato i kao što je rečeno kod osnivanja, nego kako će te naše vojničke jedinice otići negdje van, bilo to na istočno bojište, Francuzku ili drugdje«, na osnovi njemačkog jamstva, te tvrdi kako će te hrvatske SS postrojbe služiti u Bosni i Hercegovini, pa i one na izobrazbi u Njemačkoj i Francuskoj, i neće biti upotrijebljene nigdje izvan NDH.²⁸ No sve to ipak, kako se čini, nije imalo većeg odjeka pa će popuna divizije trajati još nekoliko mjeseci dok nije dosegla brojku od 24.957 ljudi.²⁹ U toj završnoj fazi ona je bila sastavljena od Muslimana iz Bosne i Hercegovine (uz manji broj sa Sandžaka) te nešto Albanaca, zatim Nijemaca — uglavnom Volksdeutschera, i Hrvata. U zapovjedničkoj strukturi divizije među časnicima je bilo 90 posto Nijemaca a među dočasniciima 50 posto dok su ostalo bili uglavnom Hrvati i Muslimani, kao što je to Himmler i tražio. Za operativno područje divizije Nijemci su odredili Bosnu i Hercegovinu. Po Himmlerovoj zapovijedi od 22. rujna 1943. dobila je pismeni naziv »13. SS dobrovoljačka bosansko-hercegovačka planinska divizija (Hrvatska)«, mimo sporazuma, zbog čega je, kao i zbog niza drugih kršenja dijelova sporazuma, hrvatska vlada opet bez uspjeha uputila njemačkoj vladi verbalnu notu i promemoriju.³⁰

Trinaesta dobrovoljačka b.-h. SS divizija »Hrvatska«, imala je u svom sastavu dvije pješačke (27. i 28.) i jednu topničku (13) pukovniju, pet drugih različitih bataljuna, te nekoliko drugih manjih jedinica i službi. Među tim jedinicama bio je i *Trinaesti pionirski bataljun*.

Na kraju, može se konstatirati, a dijelom se to iz navedenoga vidi, da većina povjesničara ističe kako su za Nijemce uz vojničke razloge (od kojih u prvom redu borba protiv sve jačih i brojnijih partizanskih jedinica NOVJ) postojali i politički razlozi za osnivanje posebne bosansko-hercegovačke SS divizije. Znatian dio tih političkih razloga stavlja na prvo mjesto stvaranje osnove za odcjepljenje Bosne i Hercegovine od NDH, pod njemačkim patronatom. Tom projektu bio je, po nekima, najbliži sam Himmler. Himmlerov projekt uklapao se, dijelom, i u autonomaške tendencije muslimanskih političara koji su upravo u to vrijeme pojačali svoju aktivnost u autonomaškom smjeru.³¹ Postoji mišlje-

²⁷ Izvješća obavještajca br. 309. od 9. VIII 1943. Obavještajnom odsjeku Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH, kseroksk kopija u posjedu autora.

²⁸ *Sarajevski novi list*, br. 687. od 8. VIII. 1943., 5.

²⁹ E. Mičković, »Horda...«, n. dj., 2; Prema izvješću njezina zapovjednika I. X. 1943. Divizija je imala ukupno 21.065 ljudi, od čega je bilo 360 časnika, 1.931 dočasnik i 18.774 vojnika. Vidi: Michael Lespart, *Les oustachis terroristes de l'ideal*, Paris, 1976., 215.

³⁰ *Nemačka obavještajna služba...*, n. dj., dok. 400, 1111-1112.

³¹ U tome je najzanimljiviji tzv. »Memorandum« koji je Narodni odbor iz Sarajeva 1. XI. 1942. uputio Adolfu Hitleru tražeći autonomiju BiH pod njemačkim protektoratom, s muslimanskom apsolutnom većinom, s ustupanjem zapadne Hercegovine NDH, a istočne Crnoj Gori, zadržavši koridor dolinom

nje da su Nijemci, polazeći upravo od autonomaškog pokreta, osnovali V. korpus u čiji sastav osim 7. SS divizije »Prinz Eugen«, čije je operativno područje tada bilo, uglavnom, Hercegovina, ulazi i 13. SS divizija. Povjesničari se slažu da je 13. SS divizija osnovana i radi propagande među muslimanima Bliskog istoka, kako bi se odvojili od utjecaja Engleske, koju je u to vrijeme iz Berlina vodio vrhovni muftija iz Jeruzalema Emin El Huseini. On je i osobno vodio propagandu i pripomogao stvaranju 13. SS divizije. U tu propagandu, pored tiska NDH, uključio se i dio muslimanskih svećenika iz Bosne i Hercegovine. Poticaj za osnivanje još jedne takve divizije (14. SS divizije) dolazi uglavnom od Muslimana Sandžaka, dok će Albanci iz 13. SS divizije poslužiti kao osnova za osnivanje 21. SS divizije »Skenderbeg«.

Trinaesti pionirski bataljun (osnivanje, pobuna i raspuštanje)

Prema svemu onome što je do sada objavljeno moguće je pratiti tijek zbivanja u svezi s osnivanjem Trinaestoga pionirskoga bataljuna, obukom, pobunom i posljedicama. O svemu tome najkraće se može reći sljedeće.³² Bataljun je većinom bio sastavljen od mladih nasilno unovačenih Hrvata i Muslimana, među kojima su u znatnom broju bili studenti zagrebačke Ekonomsko-komercijalne visoke škole (EKVS).³³ Poslije završenog novačenja ljudstvo 13. pionirskog bataljuna, kao i 13. SS divizije, prebacuje se u dijelovima iz sabirno-otpremnih logora Zemun i Zagreb u trupna vježbališta u Njemačkoj, ponajviše u Wildflecken, kraj Dresdena. Tu se već u srpnju 1943. našao dio ljudstva XIII. pionirskog bataljuna, među kojima i vođe buduće pobune. Časnici su kao i imami prethodno prošli posebnu naobrazbu. Potkraj srpnja 1943. pojedini dijelovi 13. SS divizije, umjesto natrag u NDH, upućeni su u

Neretve s lukama Metković i Ploče. Objavljen je u djelu: V. Dedijer i A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945, Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, 1990., 249–264. Vidi i E. Redžić, *Muslimansko autonomno...*, n. dj., 71–79.

³² Ovdje iznijeti podaci dani su prvenstveno na osnovi objavljenih priloga u *Večernjim novinama*, Sarajevo (od 17. V. do 16. VI. 1967); te *Vjesniku i Vjesniku u srijedu iz Zagreba*, s naprijed navedenim brojevima te knjige Louisa Erignaca. Svi su oni koristili a dijelom i citirali najznačajniji izvor o pobuni *Dnevnik* tadašnjeg gradonačelnika Villefranche-de-Rouerguea gospodina Louisa Fontangesa, a kopija kojega se nalazi i u Zagrebu u Arhivu Hrvatske.

³³ U svim francuskim dokumentima i napisima za pripadnike XIII. pionirskog bataljuna se kaže »Hrvati«, to stoji i u svim dokumentima NDH i većini Trećeg Reicha, uz dodatke »katoličke i muslimanske vjeroispovijesti«. S prihvaćanjem Muslimana kao zasebne narodnosti i u napisima o pobuni u Villefrancheu potkraj 60-ih godina u tadašnjoj Jugoslaviji, pored dotadašnjeg naziva »Hrvati« počinje se dodavati »Muslimani«. Prema raspoloživim podacima iz literature u XIII. pionirskom bataljunu bile su tri veće grupe. Prva, uglavnom katolici i najbrojnija iz Zagreba, druga većinom muslimani, s manjim brojem katolika iz Bihaća i treća, također većinom muslimani, s manjim brojem katolika iz Sarajeva, među kojima su najbrojnije izbjeglice. Ostali katolici i muslimani bili su iz raznih mjesta NDH. Pripadnici muslimanske vjeroispovijesti imali su i u ovom bataljunu većinu. On se u francuskim izvorima i literaturi naziva i »XIII. hrvatski pionirski bataljun«, a vojnici — »hrvatski vojnici«.

Francusku u Le Puy, a potom tijekom kolovoza i rujna cijela divizija razmješta se nešto južnije u Mende, gdje se smješta stožer, te Rodez i okolna mjesta na tome području.¹⁴ Od 4. do 11. kolovoza 1943. stižu materijal i nekoliko njemačkih vojnika i prvi dočasnici, a 12. kolovoza i grupa od prvih 50 Hrvata u francuski gradić *Villefranche-de-Rouergue*. Dva dana potom stiže još 230, a 14. rujna 1943. stiže i posljednja grupa vojnika bataljuna. Prema iskazima samih vojnika i građana Villefranchea, bataljun je tada u punom sastavu imao između 500 do 1.000 vojnika. Zapovjednik mu je od 28. kolovoza bio kapetan SS Henrich Kuntz, a potom od 5. rujna 1943. potpukovnik Oscar Kirschbaum, rodom iz Varaždina. Jedan i drugi bili su Volksdeutscheri. U stožeru bataljuna je još 7 oficira, među kojima je i budući vođa pobune i bataljunski imam, dok je u bataljunu bilo 20 do 30 podoficira većinom Nijemaca i Volksdeutschera. Kako je koja grupa dolazila, tako je tu nastavila vojničku prednaobrazbu i odgoj bez oružja.

Prema sačuvanoj građi esesovci su odmah po dolasku u Villefranche počeli praviti incidente prema domaćem pučanstvu, te okrutno postupiti s vojnicima Hrvatima i Muslimanima, koji su činili apsolutnu većinu u bataljunu. To postupanje esesovaca iz redova Volksdeutschera izazvalo je negodovanje kod pučanstva. Pojavila su se i prva pojedinačna dezertiranja (3. i 16. rujna), a Francuzi svoje simpatije prema Hrvatima pokazuju prihvaćajući ih i pomažući im da stignu do francuskog pokreta otpora. Esesovci postaju još okrutniji prema vojnicima Hrvatima, zbog čega kod njih raste nezadovoljstvo. Među časnicima u XIII. pionirskom bataljunu, ako izuzmemo imama, jedini koji nije bio Nijemac bio je poručnik *Ferid Džanić*, Musliman, rođen 1918. u Bihacu. On se od proljeća 1941. do runja 1942. nalazio u domobranima, a potom u partizanima kao operativni oficir Štaba VIII. krajiške NOU brigade do kraja ožujka 1943., kada su ga zarobili Nijemci te se nalazio u vojnom zatvoru u Sarajevu. Potom ga nalazimo kao dobrovoljca u 13. SS diviziji. Gotovo svi izvori navode da je Ferid Džanić glavni vođa pobune koja je izbila noću 17. rujna 1943. u Villefrancheu. Drugi »šef pobunes bio je potporučnik *Nikola Vukelić*, Hrvat, rođen 1924. u Malom Žitniku, kraj Gospića. Živio je u Zagrebu, gdje je završio gimnaziju i zastavničku školu. Do pristupanja u 13. SS diviziju nalazio se u domobranskim jedinicama u Varaždinu, a potom u Brčkom, odakle je u lipnju 1943. prebačen u Dresden. Treći i navodno jedini preživjeli od vođa pobune je *Božo Jeleneć*, Hrvat, rođen 1920. u Kutini. Jeleneć se školovao u Zagrebu. Početak rata ga zatječe u starojugoslavenskoj vojsci, te je kao zapovjednik vođa s vojnicima izvršio nekoliko diverzija na komunikacijama u dolini Une, kako bi usporili napredovanje Nijemaca. Izbjegao je zarobljavanje i odlazi u Osijek. Tu živi pod ilegalnim imenom i sudjeluje od listopada 1941., kao simpatizer Komunističke partije, u diverzantskim akcijama na željezničkim prugama u istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu. Po zadatku osječkog rukovodstva KPH javlja se dobrovoljno 13. travnja 1943. u 13. SS diviziju, te je nakon nekoliko dana iz logora Zemun s grupom od 60 ljudi upućen u Dresden, gdje se već nalazilo oko 30 ljudi stiglih iz logora Zagreb. U stožeru pobune su bila

¹⁴ M. Lespart, *Les oustachis...*, n. dj., 214.

još dvojica vođa, čija imena i prezimena nitko ne spominje. Već u Dresdenu dolazi do njihova međusobnog povezivanja i osnivanja revolucionarne grupe koja djeluje među tamošnjim vojnicima. Po dolasku u Villefranche pojačali su tu aktivnost i uspostavili vezu s francuskim pokretom otpora, a, prema nekim tragovima, još i s Englezima te NOP-om u domovini. Sve to upućuje da je ova pobuna bila unaprijed organizirana antifašistička bitka, a ne samo »spontana reakcija« izuzetno hrabrih hrvatskih vojnika izazvana lošim postupcima nacističkih časnika, kako su o njoj pisali u početku, tj. neposredno poslije rata u Francuskoj. Neposredno prije pobune dobili su vojnici XIII. hrvatskoga pionirskog bataljuna oružje i municiju. Bilo im je rečeno da idu na istočni front, ili će se boriti protiv francuskog pokreta otpora, ili protiv Engleza i Amerikanaca ako bi se ovi iskrcali na jugu Francuske. Nezadovoljni hrvatski vojnici su preko svojih izaslanika postavili njemačkim časnicima zahtjev da se bataljun vrati u domovinu. No, o tome časnici SS-a nisu htjeli ni čuti, nego su obznanili da će povesti istragu i da će vođe biti strijeljani. Njemački su časnici pripremali odgovarajuće protumjere, vjerojatno uhićenje najsumnjivijih, na tajnom sastanku časnika, dočasnika i vojnika njemačke nacionalnosti, pozivajući ih na oprez i budnost. Sve je to utjecalo na konačnu odluku o početku pobune.

Odluka o početku *pobune* donijeta je uvečer 16. rujna 1943., četiri sata prije njezina početka a na sastanku svih pet vođa, i trebala je početi čim sat otkuca ponoć, tj. s prvim minutama 17. rujna 1943. Odlučeno je da se časnici i dočasnici SS-a uhite te da im se potom sudi, što je uglavnom i učinjeno u prvih nekoliko minuta nakon ponoći. U prvom trenutku pobuna je bila uspješna i grad je već oko 8 sati ujutro bio u rukama pobunjenika. Svi postavljeni zadaci su izvršeni. U jedinici nije bilo otpora. Uspješno su savladani časnici i dočasnici esesovci. Čekali su se vođiči francuskog pokreta otpora koji su, prema dogovoru s vođama pobune, svakog časa trebali stići kako bi prebacili pobunjenike u brda u bližoj i daljnjoj okolini, gdje je pokret otpora imao svoje baze i prve naoružane grupe boraca. Bilo je predviđeno da se pobuna proširi i na ostale jedinice 13. SS divizije te da se od pobunjenih jedinica osnuju zasebne »hrvatske jedinice« u sastavu francuskog pokreta otpora. Na žalost, događaji su ubrzo poprimili neplanirani tijek.

Za sada je teško reći koliko su tome krivi sami pobunjenici, koliko vodstvo francuskog pokreta otpora i Englezi, a koliko neplanirane okolnosti. Očito je bilo jednog, drugog i trećeg. Pobunjenici su pokupili sve oružje i municiju u garnizonu, zauzeli sve strateške točke u gradu te postavili osiguranje na prilazima. Zatim su osnovali sud koji je SS časnike, zbog njihova surovog postupanja, osudio na smrt. Strijeljana su petorica časnika.²⁶ Šesti je časnik ranjen,²⁷ ali je pod okriljem noći uspio pobjeći iz Villefranchea. Druga nesmotrenost napravljena je prema bataljunskom liječniku²⁸ koji uopće nije bio uhićen. I on je pobjegao, te

²⁶ Strijeljani su pukovnik Oskar Kirschbaum, zapovjednik bataljuna, kapetan Heinrich Kuntz, te poručnici: Anton K. Wolf, Julius Galata i Gerhard Kretschner.

²⁷ Bio je to pukovnik Eck, koji je bio u prolazu kroz Villefranche.

²⁸ Radi se o potporučniku Schweigeru.

o pobuni izvijestio Stožer 13. SS divizije, koji je odmah zapovjedio slamanje pobune. Bile su to velike pogreške hrvatskih pobunjenika.

Jutro je svanulo a kuriri koji su pobunjenike trebali odvesti u baze pokreta otpora nisu stizali. Stoga je 180 do 200 pobunjenika — prema izvaji Jeleneka — odlučilo da se sami upute izvan grada. Drugi dio pobunjenih hrvatskih vojnika, bojeći se nepoznatog terena, odlučio je pričekati Nijemce. Nekoliko minuta kasnije Nijemci su, opkolivši Villefranche, započeli napad na pobunjenike, što je kod dijela hrvatskih vojnika izazvalo paniku. Vođe pobune s grupom od 40-ak boraca pokušali su proboj iz obruča. Nisu uspjeli i mnogi od njih su poginuli, među kojima i Ferid Džanić. Zarobljenima se odmah sudilo i strijeljani su, kao i potporučnik Nikola Vukelić, no neki su se ipak spasili kao Božo Jelenek. Premda su Nijemci 17. rujna 1943. poslije podne uspjeli zauzeti grad, pojedinačne borbe su prestale tek 26 sati nakon pobune (19. rujna), pošto su mnogi od pobunjenika ostali bez municije i bili svladani. Broj onih koji su poginuli na ulicama ili u okolici grada, kao i onih uhvaćenih i strijeljanih, bilo bez suda ili nakon suđenja, nije do sada utvrđen. Prema izjavama Jeleneka i drugih preživjelih hrvatskih vojnika iz bataljuna te građana očevidaca, riječ je o 60 do 200 ljudi. Vjerojatno je najbliža istini brojka od 150 mrtvih, koju iznosi Jelenek. Isto tako, nepoznat je i broj poginulih Nijemaca. Bio je to neviđeni masakr pobunjenika o čemu brojni očevidci Villefranchea, u svojim pismenim izjavama danim poslije rata, govore s užasom. Nije utvrđeno gdje su sve Nijemci zakopali pobijene Hrvate i Muslimane, no ubrzo je u okolici grada otkrivena jedna zajednička jama, nakon čega su 15. listopada 1943. Nijemci jamu posuli živim vapnom i prekrili zemljom. Svoje simpatije i solidarnost građani su pokazali hrabrošću i dosljednošću u skrivanju najmanje 20-ak do 100 pobunjenika, koji su uspjeli izbjeći pokolj. Riskirajući život, francuski su građani pomogli njihovo prebacivanje i uključivanje u pokret otpora. Nijemci su u gradu 18. rujna 1943. uveli izvanredno stanje, te uhitili neke građane a među njima i gradonačelnika. Ipak, svi su oni ubrzo pušteni, izvanredno je stanje ukinuto, a grad je spašen od njemačke odmazde. Svoju zahvalnost hrvatskim žrtvama građani su iskazali već 1. studenoga 1943., na Dad mrtvih, položivši cvijeće i zapalivši svijeće na zajedničkom grobu premda je još trajala istraga Gestapoa o njihovu suučesništvu u pobuni.

Vijest o pobuni, zahvaljujući pripadnicima francuskog pokreta otpora, ubrzo je krenula u svijet iako su Nijemci nastojali da ona ostane tajna. Najprije je objavljena na radio-postaji Brazaville (rujan), a potom ju je u listopadu prenio Radio-London. U njoj se govori o pobuni u garnizonu Villefranche-de-Rouergue i oružanom sukobu između vojnika Hrvata i Nijemaca esesovaca. Potom je 25. studenoga 1943. vijest cemitirala i radio-postaja »Slobodna Jugoslavija«, a rečeno je da je u Francuskoj, u departmanu Aveyron, izbio žestok sukob između mjesne posade, koju je sačinjavalo 500 njemačkih i 200 hrvatskih vojnika;²⁸ da se sukob

²⁸ Ovaj podatak posredno govori o broju vojnika. No broj njemačkih vojnika vjerojatno se odnosi na one koji nisu sudjelovali u pobuni, odnosno oni koji su se pokolebali i odlučili pričekati Nijemce, a broj hrvatskih vojnika odnosi se vjerojatno na one koji su ne samo sudjelovali već i ustrajali u pobuni.

dogodio između Nijemaca i Hrvata, te da su Nijemci, dobivši pojačanja, svladali hrvatske vojnike, od kojih je velik broj bio pred prijekim sudom i strijeljan.

Očito je pobuna hrvatskih vojnika, Hrvata i Muslimana u Villefrancheu bila težak udarac i iznenađenje za njemačku vojsku. Taj udarac nije mogla ublažiti ni činjenica da su je Nijemci brzo ugušili, jer je to *prva otvorena pobuna u njemačkoj vojsci*. To je vjerojatno i razlog zašto su Nijemci o pobuni hrvatskih vojnika šutjeli, želeći je zataškati. O pobuni u 13. SS dobrovoljačkoj bosansko-hercegovačkoj planinskoj diviziji »Hrvatska«, kako je tih dana dobila službeni pismeni naziv, Himmlera je već sutradan iscrpno i osobno izvjestio njezin zapovjednik, a odmah potom u Villefranche je upućena i posebna komisija. Na žalost, ni izvještaj zapovjednika ni materijali komisije nisu do sada pronađeni.³⁹

Po zapovijedi Hitlera i Himmlera od 29. rujna 1943., Trinaesti hrvatski pionirski bataljun i cijelu 13. SS dobrovoljačku bosansko-hercegovačku planinsku diviziju »Hrvatska« treba odmah premjestiti u Njemačku.⁴⁰ Već 30. rujna 1943. odlazi iz Villefranche-de-Rouerguea prvi transport s većinom ljudi, a 2. listopada odlazi i posljednji transport preostalih vojnika, opreme i oružja Trinaestoga hrvatskog pionirskog bataljuna prema Toulouseu u Neu-Hammer, tj. u novo trupno vježbalište u Slezijskoj, u Njemačkoj. U Neu-Hammer dolazi potom i cijela 13. SS divizija. Prema iskazu preživjelih vojnika iz transporta, tj. očevidaca, bio je to transport smrti. Do dolaska u Njemačku esesovci su pobili više vojnika iz bataljuna. Po dolasku u Neu-Hammer istraga u svezi pobune je nastavljena i brzo završena, tako da je oko 300 hrvatskih vojnika, Hrvata i Muslimana iz XIII. pionirskog bataljuna nekoliko dana nakon dolaska premješteno u koncentracijski logor *Sachsenhausen*, desetak kilometara od Berlina, gdje su primljeni na »specijalni postupak«. Kakav je to bio postupak pokazuju i činjenice da ih je u proljeće 1944. bilo samo 80, a početkom 1945., kada su na intervenciju vlade NDH i po odobrenju Himmlera preostali trebali biti pušteni, bilo ih je tek 50. Od njih 11 nije moglo hodati te su ubrzo umrli u logoru. Pušteno je 39 preživjelih. Prema nekim podacima dio hrvatskih vojnika iz XIII. pionirskog bataljuna bio je iz Neu-Hammera premješten u koncentracijski logor Hamburg-Neungamm, gdje su doživjeli istu sudbinu.⁴¹

Do danas nije istraženo koliko je pripadnika XIII. hrvatskoga pionirskog bataljuna izbjeglo sudbinu logora i bilo raspoređeno u ostale jedinice 13. SS divizije. Pušteni iz logora (njih 39) uglavnom su se, prema nekim izjavama, priključili NOVJ i u borbi protiv Nijemaca nastojali osvetiti smrt svojih drugova ubijenih u Villefrancheu, transportu za Neu-Hammer i u logorima.

Od listopada 1943. prestao je postojati XIII. hrvatski pionirski bataljun. Ostale jedinice 13. SS divizije ostale su na prednaobrazbi i odgoju u

³⁹ *Njemačka obavještajna služba...*, n. dj., dok. 400, 1111-1112; E. Calić, *Himmler...*, n. dj., 178.

⁴⁰ E. Redžić, *Muslimansko...*, n. dj., 137.

⁴¹ E. Calić, *Himmler...*, n. dj., 177-179.

Neu-Hammeru, u svojevrsnoj izoliranosti i esesovskoj aktivnosti, do veljače 1944. godine, kada je cijela divizija premještena u NDH, na područje oko Vinkovaca, a potom u sjeveroistočnu Bosnu. Hrvati katolici su zbog pobune XIII. bataljuna uglavnom izdvojeni i raspoređeni u policijske jedinice i komore. Divizija se dalje popunjavala na isti način tj. mimo sporazuma s vladom NDH, dakle, isključivo muslimanima, a 15. svibnja 1944. dobila je po zapovijedi Himmlera i novi naziv 13. SS divizija »Handžar«.

U nekoliko novih radova donosi se i nešto novih podataka. Dobro informirani general Edmund Glaise von Horstenu, godine 1943. njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj, u svom je Dnevniku zabilježio i pobunu u Villefrancheu. O njoj ga je 26. listopada 1943. obavijestio osobno u Zagrebu kapetan Romberg, Volksdeutscher, koji se u 13. SS diviziji nalazio od njezinog osnutka. On je Glaiseu rekao da osim što se od dobrovoljaca zahtijevaju užasni napori, koji im — nedovoljno hranjenima i ideološki nezainteresiranima teško padaju, s njima se i u nacionalnom pogledu postupa vrlo blesavo, jer ne samo da se nitko ne trudi naučiti njihov jezik, već se i onim Volksdeutscherima časnicima i dočascicima, koji znaju hrvatski jezik zabranjuje da njime s hrvatskim vojnicima razgovaraju.⁴³ Dalje se kaže da i »sama hrana, zbog teškoća oko dotura u Južnu Francusku, nije onakva kakva bi trebalo da bude«, te da je zbog svega toga dobar »štimung« pretvorio u svoju suprotnost, čemu je navodno pridonijela »i 'subverzivna' aktivnost neprijateljskih padobranaca«. Rezultat toga su mnoga dezertiranja, prigodom čega su mnogi dezerteri utočište nalazili u manastirima, kod svećenika. Glaise dalje bilježi da je na kraju čak došlo do unaprijed »predskazane pobune«, u kojoj je bilo sigurno više od stotinu vojnika, koji su se latili oružja kako bi uklonili petoricu omrznutih oficira, trojicu iz Reicha i dvojicu Volksdeutschera. Da je jedan imam to pokušao spriječiti ubijši jednog od predvodnika pobune i potom održavši propovijed vojnicima. No u međuvremenu u sobu, u kojoj su oficiri bili zatvoreni, uvukao se jedan zastavnik, za koga se tvrdi da je Hrvat, ali koji je uistinu bio čisti Musliman, i jednog za drugim ih ubio. Tađa se sve živo dalo u bijeg, ali je većina uhvaćena i po kratkom postupku strijeljana.

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Jugoslavije, na temelju prikupljenih podataka 1946. dala je svoju verziju događaja, koja će kao službena verzija, uz neznatne dopune, ostati sve do danas.⁴⁴ Prema njoj, nakon vrbovanja ljudstvo divizije upućuje se u Njemačku, a potom u Francusku na vojničku prednaobrazbu i odgoj. Zatim je premještena u južnu Francusku do kolovoza 1943. Potom »je izbila pobuna u pionirskom bataljunu koji se nalazio u mjestu Vila France«, koju »je digao jedan zastavnik Musliman po imenu Džanić, koji je stajao u vezi sa Englezima i NOP-om, sa još 40 vojnika«. Dalje se kaže da su pobunjenici ubili zapovjednika Kirschbauma, Volksdeutschera, i još 4 oficira Pionirskog bataljuna, da su imali namjeru,

⁴³ Vasa Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza von Horstenaua 1941-1944.*, Beograd, 1987., 205.

⁴⁴ V. Dedier i A. Miletić, *Genocid...*, n. dj., 454-474.

da, pošto svladaju Pionirski bataljun, prijeđu na 27. i 28. pješačku pukoviju i na kraju i na 13. topničku pukoviju. Međutim, jedan oficir Nijemac iz Pionirskog bataljuna, kojega pobunjenici nisu uspjeli ubiti, s ostatkom bataljuna, koji nije sudjelovao u pobuni, stupio je u akciju protiv pobunjenika. »Tada je nastala borba između ove dvije grupe. U toj borbi poginuo je poručnik Džanić i još nekoliko pobunjenika. 15 do 20 pobunjenika pobjeglo je u šumu, a ostali su uhvaćeni i predati sudu. Razdvajanje u pionirskom bataljonu nastalo je najviše zato, jer je imam 13. SS divizije Halim Malkoč za vrijeme dok su pobunjenici ubijali njemačke oficire govorio protiv ubijstva pa je to djelovalo na vojnike. Poslije ovog događaja pošto su Nijemci uvidjeli da je vrlo nezgodno da divizija i dalje ostane na neokupiranom dijelu Francuske jer ljudi dolaze pod utjecaj stranih elemenata cijela je divizija prebačena u Neu-Hammer u Šleziju.«⁴

Tu se i navode izvori za ove tvrdnje koji nisu bili objavljeni i do danas uglavnom nedostupni istraživačima. Izuzetak je, premda neobjavljeno, vrlo zanimljivo saslušanje Franje Mateisa, u zarobljeničkom logoru u Vestertimke, u britanskoj okupacijskoj zoni u Njemačkoj, 4. listopada 1945.⁵ On je u vrijeme pobune u XIII. hrvatskom pionirskom bataljonu bio zapovjednik 28. pješačke pukovnije 13. SS divizije, i zatekao se kod zapovjednika divizije generala Sauberzweiga. Prema Mateisu, u njegovoj prisutnosti general Sauberzweig je 8. rujna 1943. u 13 sati primio iz Villefranchea hitni tajni brzojav u kojem je izviješten da je u pionirskom bataljonu toga jutra počela oružana pobuna, da su ubijeni zapovjednik pukovnik Kirschbaum i 30 podoficira, da se borba vodi nesmanjenom žestinom, da se ne zna stoji li iza pobunjenika engleska tajna služba ili komunistički elementi te da se traži odmah pomoć. General je bio zapanjen i uplašen da će i u drugim jedinicama početi revolt i pobuna, pitajući se što radi Gestapo i ističući da su Englezi i komunisti »jedan te isti šljam«. Odmah je zapovjedio pokret snagama da uguše pobunu, no pošto je u 14.23 primio novi brzojav da je pobuna ugušena, izdao je nalog bataljonu, koji je bio na putu da intervenira, za povratak. Taj brzojav je po Mateisu glasio: »Saopćiti samo komandantu divizije: Pobuna je ugušena. Pobunu je ugušio imam Halim Malkoč sa ostatkom bataljona. Pobunjenike je predvodio poručnik Ferid Džanić. On je ubijen. Ispravljamo podatke za naše žrtve: ubijen je komandant pukovnik Kirschbaum i četvorica oficira. Trideset zarobljenih podoficira spasilo je imam Malkoč. Molimo vaše prisustvo ovdje u bataljonu. Zavrjerenici su Englezi i komunisti.«

Potom je general već umiren nazvao i telefonom o tome obavijestio Himmlera, kako je u brzojavu navedeno. Himmler je, prema Mateisu,

⁴ E. Režić, *Muslimansko...*, n. dj., 136-137. Redžić dodaje da je do vojnika u Pionirskom bataljonu stigla i vijest o pogubljenju većeg broja Muslimana od strane Nijemaca u okolici Rogatice, što je još više povećalo nezadovoljstvo vojnika prema Nijemcima u Bataljonu.

⁵ AOSJ, Arhiva NDH, kut. 9, reg. br. 36/4. Protokol o saslušanju Franje Mateisa, komandanta 28. puka 13. SS divizije; E. Mičković, »Horda...«, n. dj., 79-81.

koji je prisluškivao razgovor, bio oduševljen viješću da je imam ugušio pobunu i izdao nalog Sauberzweigu da ga unaprijedi u čin kapetana i uruči mu orden Željeznoga križa I. reda, te da će imamima dati potpuna ovlaštenja, tj. da ne budu samo vjerski nego i politički vođe. Potom je general zrakoplovom odletio u Villefranche i izvršio zapovijedi.

Ne znamo kada je i na koji način izvještana vlada NDH o pobuni u Villefrancheu. Vidjeli smo da je ona bila stalno u tijeku zbivanja u svezi sa svim aktivnostima i problemima oko osnivanja 13. SS divizije. O raznim oblicima nezadovoljstva među hrvatskim vojnicima 13. SS divizije u Francuskoj izvijestio ju je i Glavni ustaški stan 23. rujna 1943., dakle samo nekoliko dana nakon pobune.⁴ U izvješću se navodi sljedeće: »U nastambama SS — postrojbi u Mende-u (Francuska) u kojima se nalazi velik broj Hrvata, pozvanih nedavno u vojsku na oružanu vježbu, a i vrlo mnogo dobrovoljaca, osjeća se nerazpoloženje zbog sljedećih stvari: Našim vojnicima nije dozvoljeno da na rukavu nose hrvatski grb; Nijemci namjeravaju tu diviziju nazvati bosansko-hercegovačkom divizijom te dati našim ljudima na ovratnik kao oznaku polumjesec i zvijezdu; po drugim verzijama morala bi se ta divizija prozvati imenom 'Mark vor dem Reich', a to bi značilo sve drugo samo ne hrvatska, nadalje zapovjednik topničkog odjela te divizije neki g. Hauer, koji je Volksdeutscher, a bio je osobni tajnik generala Simovića; isto tako pukovnik g. Malthus mrzi ustaše i brani svima pjevati hrvatske pjesme; svi časnici te divizije govore kako će Bosnu izdvojiti iz Hrvatske i t.d.«

Premda ovaj izvještaj ne govori o samoj pobuni, on ipak pokazuje stanje koje je vladalo u 13. SS diviziji u to vrijeme. Tih je dana Himmlera o poteškoćama u diviziji slično izvještavao i general Sauberzweig, spominjući pobunu, ali i dezertiranja 291 vojnika tijekom listopada 1943. iz divizije, zbog čega je bilo i smrtnih presuda.⁵ No, sačuvao se i jedan izvještaj o samoj pobuni, koji do sada nije bio objavljen. Riječ je o izvješću Mustafe Mehića, vrhovnog muftije Ministarstva oružanih snaga NDH iz polovice prosinca 1943., dakle tri mjeseca nakon pobune, koji je upućen doglavniku Ademagi Mešiću, na njegov zahtjev. Ovdje ga navodim onako kako ga je Emanuel Mičković donio u svome radu.⁶ On glasi:

»U savezu sa našim razgovorima od 8. o. mj. o pobuni u 13. SS diviziji 'Handžar' podnosim sljedeće izvješće. Dva časnika muslimana, poručnik Ferid Džanić i zastavnik Osman Dizdarević bili su u vezi sa engleskom i francuskom komunističkom dojavnom službom i oni su stvorili plan o oružaničkoj pobuni. Onog dana kada je kapitulirala Italija, zavjerenici su pristupili akciji. Sabrali su nekoliko vojnika u koje su se najviše pouzdavali. Održali su im govore. Istakli su kako je tobože Njemačka pred kapitulacijom, kako se u Zagrebu vode ulične borbe, te kako je engleska vojska došla na 20 kilometara od njihova logora. Pozvali su vojnike da prihvate oružje i da slušaju njihove zapovijedi. U

⁴ Ista, kao bilj. br. 9.

⁵ L. Hory i M. Broszat, *Der kroatische Ustascha — Staat 1941—1945*, Stuttgart, 1964., 139.

⁶ E. Mičković, »Horda« ..., n. dj., 82—84.

međuvremenu su ranije pripremljeni atentatori mučki ubili zapovjednika bojne, pukovnika Kiršbauma i još četiri častnika, te zatvorili oko 30 dočasnika Niemaca za koje su odlučili da će ih odmah strijeljati. Kad su prisutni vojnici čuli o čemu se radi, pitali su: 'A gdje je naš imam? Šta na sve ovo kaže imam?'. Urotnici su govorili kako je imam uz njih i Džanić je odmah zajedno sa nekoliko svojih drugova otišao u sobu kod imama Halima Malkoča, kojemu je rekao kako Englezi dolaze s velikom vojskom i obkoljavaju ih, kako nema smisla gubiti glavu uludo, nego da se treba odmah predati, te kako bi imam u tom smislu morao djelovati na vojnike pa radi toga neka odmah dođe među njih. Imam je vidio što je na stvari. Rekao im da ih zavara: 'Vi idite na dogovor a ja ću odmah doći za vama čim se obučem'. Zavjerenici su postavili stražu pred imamov stan ali je imam skočio kroz stražnji prozor. Odjurio je u vojnički logor gdje su vojnici već bili uskomešani i zbunjeni pitajući šta da rade. Malkoč je bez okljevanja održao govor vojnicima. Rekao je: 'Pred nama se, vjernici Alahovi, pojavila prava oružana pobuna, koja je djelo boljševika i Engleza. Naša vjera je u opasnosti. Svevišnji vas poziva da u začetku ugušimo pobunu. Vi morate slušati! Juriš!'. Sam Malkoč prihvatio je mašinku, ustakao na glavu šljem, te jurao ispred vojnika koji su ga poslušno sljedili. Imam je najprije oslobodio 30 zatvorenika dočasnika, Niemaca te im dao oružje i onda zajedno sa njima pošao u boj na urotnike. Urotnici su, iz sobe u kojoj su vijećali, primjetili vojsku i zveket oružja, imali su strojnice. Malkoč je zapoviedio: 'Pali! Juriš na boljševike i Engleze!'. Otpočela je borba. Voda ustanika, Džanić, skočio je na Malkoča da ga ubije iz pištolja ali mu je imam izbio oružje iz ruke i prostrielio ga. Onda su svladani i ostali pobunjenici. Istog dana doletio je avionom komandant divizije i Malkoč mu je podnio potpuni izvještaj o uroti i čitavom događaju. General je zagrlio i poljubio Malkoča.«

Tu Mičunović piše da se sada tu nalazi Sauberzweig, koji prema izvješću Mehića, osobno izdaje nalog da se strijelja 20 zarobljenih pobunjenika, te da su kazne odmah izvršene.

Što se dalje događalo poslije strijeljanja muftija Mehić piše:

»Sve se to dogodilo na prvi dan ramazanskog bajrama. Zapovjednik divizije održao je govor vojnicima i čestitao im bajram. Rekao je: »Od strane Heinericha Himmlera i moje izričito naročito priznanje imam Halimu Malkoču i svim imamima 13. SS divizije 'Handžar'. Po ličnom nalogu Himmlera dodjeljujem čin kapetana i željezni križ I reda Malkoču. I ostalim imamima od danas će se dodijeliti činovi. To je znak vaše prave vojničke i ratničke sposobnosti. Ubuduće će se imami nazivati zonderfireri. Imami su od sada u svim stvarima u diviziji dobili odlučujuću riječ.«

Mičković dalje navodi da je Himmler o pobuni obavijestio Hitlera, koji je pohvalio imama naglašavajući da su oni vojni zapovjednici koji im trebaju, ofenzivni, inteligentni, hrabri i odlučni da pobijede. Dva dana kasnije Himmler je o pobuni obavijestio i El Huseinija, koji je bio oduševljen raspletom događaja zaključujući da su upravo, zbog njegovih planova s tom divizijom da se upotrijebi protiv Engleza, isti i organizirali tu urotu.

Mičković zaključuje u svezi uloge Engleza u pobuni, da je ona »doista postojala«, no da se tu nije radilo o zamašnoj akciji Intelligence servicea; da je Ferid Džanić djelovao po direktivi Engleza i u suradnji s francuskim pokretom otpora, ali da su ovi tu akciju smatrali samo kao »malu pakost« Nijemcima. On smatra da je tomu što pobuna nije uspjela razlog slaba organizacija zavjere i još slabija organizacija izvođenja pobune protiv Nijemaca. On navodi kako je u jednom britanskom dokumentu tim povodom bilo zapisano sljedeće: »Trebalo je da zavjerenici fizički uklone muslimanskog svećenika i onda bi imali izgleda da postanu gospodari situacije. Ovakvo su oni dozvolili slobodno kretanje najopasnijem čovjeku u jedinici koji je inače morao biti likvidiran istog trenutka kada i komandant jedinice.« Mičković zaključuje kako je pobuna natjerala Nijemce da hitno povuku pionirski bataljun i cijelu 13. SS diviziju u Njemačku, gdje vojnici neće biti izloženi utjecajima sa strane. Naglašava da su Nijemci vijest o pobuni čuvali kao tajnu pred vojnicima ostalih jedinica divizije o kojoj se nije smjelo govoriti.

Treba reći da postoji opširan prikaz pobune od Bože Jeleneka, pod nazivom »O herojskoj pobuni bataljona prinudno mobiliziranih Hrvata u Vilfranku«, koji nije objavljen, a napisao ga je 1949. u Sarajevu nakon susreta s dvojicom preživjelih suradnika iz Trinaestog pionirskog bataljuna Huseinom (prezime ne navodi) i Karlom Bauerom.⁹ Da bismo mogli, pored naprijed navedenog dokumenta, donekle vidjeti u isto vrijeme i tzv. drugu stranu, u nedostatku pismenih dokumenata, poslužiti ćemo se Jelenekovim opisom događaja od kapitulacije Italije pa do ugašenja pobune.

I prema Jeleneku kapitulacija Italije je bio jedan od prijelomnih momenata. Toga dana tj. 9. rujna 1943. po dolasku u Villefranche održan je prvi zajednički sastanak budućeg stožera pobune u sastavu: F. Džanić, N. Vukelić, B. Jelenek i jedan zastavnik (vj. O. Dizdarević), kojemu je Jelenek zaboravio ime.¹⁰ Na sastanku je zaključeno da s obzirom na situaciju treba munjevitno raditi i to: 1.) stalno razgovarajući s vojnicima o invaziji saveznika na Siciliju, kapitulaciji Italije i nestabilnosti njemačkog fronta u Rusiji; 2.) na osnovu tih razgovora donositi zaključke o svakom vojniku; 3.) uspostaviti vezu sa članovima francuskog pokreta otpora radi upućivanja pojedinih drugova njima u slučaju potrebe i opasnosti od izdaje i 4.) osigurati 3-4 stana u gradu gdje bi se u slučaju potrebe mogli privremeno skloniti. Kako je Nijemaca u bataljunu bilo malo, to je, prema Jeleneku, potpukovnik Kirschbaum održao najprije sljedećeg dana sastanak s njima upozorivši ih na bud-

⁹ Original se nalazi kod obitelji pokojnog g. Bože Jeleneka u Zagrebu, i zahvaljujući njihovoj susretljivosti dobio sam kseroks kopiju i u rukopisu (60 str.) i u strojopisu (30 str.), kao i nekoliko izvjava i biografiju iz toga vremena, te dokumenta, na čemu im najsrdačnije zahvaljujem. Ova izvjava je vrlo značajna upravo što potječe od jedinoga preživjelog člana rukovodstva pobune i što pokreće niz pitanja na koja još treba potražiti odgovore, a na neka pitanja daje odgovore. Ovdje se daju podaci sa stranica 7. do 18., strojopis, koje se odnose na samu pobunu.

¹⁰ U poslijeratnoj izvavi iz 60-ih godina B. Jelenek navodi po dolasku u Vilfrank proširili smo komitet sa još dvojicom drugova kojima neznam imena, tako da je on brojio pet članova. Kseroks kopija rukopisa i strojopisa izvave u posjedu autora.

nost ali i na pravilne odnose prema hrvatskim vojnicima jer da oni ne mogu podnijeti disciplinu kao njemački vojnici. Potom je postrojio cijeli bataljun, koji je već imao oko 1.000 vojnika, i održao govor nastojeći vratiti povjerenje i moral u nepobjedivost njemačke armije i u skoru pobjedu Njemačke, te svršetak rata. No u tome nije uspio. Grupa je uspješno radila stalno pripremajući vojnike »za masovno bježenje u pokret otpora«, s ciljem »da ga razvijemo i rasplamsamo po cijeloj Francuskoj, a naročito u predjelima Pirineja i Monte Negra«. Jelenek navodi, tih dana svakog »dana održavali smo vezu sa Francuzima koji su redovno dolazili i odlazili iz Vilfranša i obećavali da će nam kroz par dana uspostaviti vezu«, te kako su planirali da najprije ode Vukelić s grupom od 100 ljudi a potom i svi ostali koji to žele, i to 25. rujna 1943. oko 1 sat, prethodno pobivši njemačke oficire i podoficire. Dalje Jelenek piše: »14. IX (1943) došla su dvojica drugova i saopćili nam da nema smisla da drug Vukelić ode sa 100 vojnika sam već da će nas oni razdvojiti u 5 grupa i da će svaka grupa dobiti vodiča koji će nas odvesti na sigurno mjesto pošto će Nijemci vjerojatno upotrebiti sve svoje snage kada se mi razidemo, da nas pohvataju. Mi smo takav prijedlog prihvatili. Sutradan oko 10 sati ujutro doznali smo da je jedna grupa od 50 vojnika Hrvata koji su se nalazili u Rodezu, pobjegli i da je za njima velika potjera, ali da im nisu ušli u trag u kojem pravcu su krenuli tako da ih kasnije nisu pronašli. Ponovo 15. IX došli su drugi Francuzi, a među njima i jedan Poljak pa smo se dogovorili da nam se već 16. IX u 24 sata stave na raspoloženje vodiči jer nastala situacija u Rodezu zaoštrila je budnost kod Nijemaca i doznali smo da je p. pukovnik Kirchbaum zabranio dovoz eksploziva, a koji nam je bio neophodno potreban za izvođenje zanimanja, a osim toga tražio je hitno pojačanje brojčanog stanja pravih Nijemaca za našu jedinicu. Isto tako dne 16. IX poziva u 14 sati sve oficire, podoficire i vojnike njemačkog porijekla a zove i neke Hrvate koji su imali njemačka imena. Tako je bio pozvan i neki naš suradnik Karlo Bauer. Poslije završetka tog sastanka isti drug mi je saopćio da Kirschbaum, te još neki oficiri i podoficiri primjećuju naše djelovanje, ili kako su oni nazvali 'petu kolonu' pa je potrebna osobita budnost jer ukoliko do nečega dođe da se oni neće baš dobro sprovesti pošto na udaljenosti od 200 km nema nikakvog vojnog garnizona. Ovakvo saopćenje prenio sam na druga Džanića, on se zamislio i kazao je da će o tome razmišljati, a da u devet sati navečer ima sastanak sa Francuzima pa će nas o svemu obavjestiti. Točno u 22 sata navečer 16. IX 1943. g. pozvao me Džanić da dođem u njegovu sobu, gdje sam zatekao pored njega, zastavnika Vukelića i zastavnika kome sam zaboravio ime. Džanić nam je predložio da nemamo što da čekamo, već večeras u 24,00 sata treba da izvedemo slijedeću akciju:

- 1) Da se razoružaju svi njemački podoficiri i stave u pritvor koji spavaju u kasarnama sa vojnicima.
2. Da se na stražarska mjesta za čuvanje istih postave najbolji drugovi.
3. Da se iz svake jedinice odmah pošalje po dva vojnika u hotel gdje spavaju njemački oficiri.
4. Čim se izvrši obezbjeđenje da dođemo pred hotel gdje će se izvršiti hapšenje svih njemačkih oficira sa dodjeljenim vojnicima.

Za izvršenje ovih zadataka bio je slijedeći raspored: Vukelić u prvoj četi, zastavnik NN u drugoj četi, a ja u trećoj četi. Pristupiti izvršenju zadataka točno kada crkva odzvonit 24 sata, ali pucnjava ne smije da se primjeni jer onda će propasti cijeli plan. Ovi zadaci primljeni su bez nekog razmišljanja jer kako smo sami vidjeli da drugog izlaza nema ili mi njih ili će oni nas za dan dva,²⁴ a osim toga podići moral i ukazati im da je vrijeme da i francuski narod pokrene ustanak, osim toga doznali smo preko onih Francuza sa kojima je Džanić razgovarao da i drugovi španski borci među kojima inade i naših zemljaka pripremaju 17. IX da pobjegnu iz zatvora u kome čame već 5 godina. Ovakve vijesti dale su nam još većeg potstreka, a isto tako obećano nam je da će doći vodiči točno u jedan sat ujutro 17. IX 1943. godine. Točno u 24 sata počela je akcija koja se po planu odvijala. Kako sam već napomenuo jednovremeno u svim četama su razoružani svi vojnici i podoficiri njemačkog porijekla. Ja sam svoj prvi zadatak izvršio za nepunih 10 minuta, pa sam sa 5 vojnika krenuo prema hotelu da pomognem Džaniću. Kada sam došao već 7 njemačkih oficira bilo je razoružano dok ostala još dvojica su se oblačila u svojim sobama pod nadzorom stražara. Čim sam se javio Džaniću dobio sam zadatak da se na pošti uništi sva telefonska veza, a na željezničkoj stanici da se postavi straža pokraj dežurnog prometnika i da mu se zabrani bilo kakovi telefonski razgovori, osim službenih. Da bi ovo mogli kontrolirati angažirali smo jednog mještana koji nam je bio preporučan od strane francuskih komunisti, barem kako su se oni nama predstavljali. Uhapšene oficire odveli smo u Komandu bataljona koja se nalazila u Ženskoj stručnoj školi. Kada smo ih doveli shvatili su da im nema spasa, jer već u istoj školi nalazio se Vukelić sa preko 20 vojnika, koji su doveli još i njemačke podoficire. Zastavnik NN sa 30 vojnika dobio je zadatak da odmah zaposjedne stanicu i raskrscnicu ceste koje vode u mjesto iz Tuluza i Rodeza, a koje se nalaze neposredno kod same željezničke stanice. Ovaj vod bio je naoružan sa samim mitraljezima, kako smo ih zvali šarcima. Zatim su pojačane patrole u samom mjestu sastavljene sa najsigurnijim vojnicima. Da nebi došlo do neke velike panike u samom mjestu 9 oficira ubili smo u samoj školi pomoću pištolja a 17 podoficira izveli smo na 500 metara od samog mjesta i ubili opet iz pištolja.²⁵ [...] Sve je išlo po planu do jedan sat ali tada je nastala nervoza pošto nisu došli vodiči na ugovoreno mjesto. [...] Stoga smo se ponovo sastala sva četvorica i da donesemo zajednički zaključak što da se u ovakvoj

²⁴ U biografiji pisanoj u Sarajevu 22. IV. 1949. g. B. Jelenek navodi i jedan novi moment koji je utjecao na odluku o pobuni. On piše: »Tako 17. septembra dobivamo telegram da moramo da bježimo pošto su došli podaci da smo opasni i da smo dali lažne podatke.« U izjavi za Kontrolnu komisiju CK KPJ danu u Sarajevu 17. IV. 1951. on piše da je brzoplet dobio Džanić iz Rodeza. Tu navodi da je od 1941. živio i djelovao pod ilegalnim imenom Mato Netjaković, a iz sačuvane presude od 18. IX. 1943. ratnog suda kojom ga kao buntovnika osuđuju na smrt, a koja je 12. XI. 1943. upućena njegovoj sestri u Zagreb, vidi se da je Gestapo utvrdio njegov pravi identitet. Kopije navedenih izjava i dokumenta u posjedu autora.

²⁵ Kao što je poslije utvrđeno, ubijeno je samo 5 časnika, a od 30 dočasnika bilo je predviđeno da se osudi na smrt i tih 17 dočasnika koji su se posebno isticali u maltretiranju hrvatskih vojnika, ali to nije izvršeno.

situaciji poduzme. Džanić očitio nervozan nekoliko je puta ponovio: 'Prevareni smo od strane vodiča, ali ništa naplatili smo naše živote'. Zatim uzima snop geografskih karata i donosi naredenje kuda koja grupa da krene. Jedna grupa na čelu s njime i samnom krenuti će u pravcu španjolske granice, u Pirineje, druga na čelu sa Vukelićem i zastavnikom NN u pravcu Montenegra između Mazaneta i Karkasona. Ovi predjeli su nam najbliži i najpogodniji za vođenje gerilske borbe, a osim toga u tim šumskim predjelima već imade i francuskih drugova koji se samo naoružavaju i izbjegavaju borbu sa neprijateljem pošto su u malom broju.[...]

Dalje Jelenek kaže kako je to bila najbolja trenutačna odluka, ali je iskrnuo problem o kojem se do tada nije vodilo računa, a to je kako pripremiti i pokrenuti ljude za odlazak iz mjesta. Zatim kako nisu primijetili da nedostaju dvojica njemačkih podoficira, koji su bili u gradu kod nekih djevojaka i po povratku u vojarnu oko 1 sat, primijetivši da nešto nije u redu, odmah su sa susjedne stanice obavijestili Nijemce u Toulouseu i Rodezu, koji su se odmah oklopnim vlakovima i kamionima uputili prema Villefrancheu. Uspjeli su ga opkoliti, čime je propao raniji plan povlačenja iz grada, te je oko 4 sata započela ogorčena borba između pobunjenika i pristiglih Nijemaca. Nijemci su sve više stezali obruč i u istočnom dijelu počeli upadati u sam grad. Jelenek je tada u zapovjedništvu bataljuna zapalio kartoteku vojnika kako bi spriječio njemačku osvetu nad obiteljima pobunjenih vojnika. Pri povratku sreće je Džanića sa 10 vojnika, koji mu je rekao: »Božo spašavaj se kako znaš.« Potom je stigao u dvorište prve čete gdje se nalazilo 100 vojnika iz svih četa »i čekali svoju sudbinu«. Tu odmah, nastavlja Jelenek, »za mnom došao je poručnik koji je bio dodjeljen našem bataljonu, kao muslimanski hodža,« a kojeg nažalost nismo ubili na intervenciju Džanićevu koji je smatrao da će muslimanski vjernici negodovati pa smo ga poštedjeli, a osim toga u to vrijeme bio je i Bajram pa je on zato i došao da bude u našoj jedinici zbog vjerskih običaja«. On je odmah, dodaje Jelenek, tražio »ličnu zaštitu i pozvao svu braću Muslimane da pomognu Njemcima koji pristižu sa sviju strana da naprave red u samom mjestu, a nas da uhvate žive ili mrtve«, uz poimenično nabranje i opisivanje, spominjući i Jelenekovo ime. Kako su to bili uglavnom novi vojnici koji ga nisu poznavali po imenu, Jelenek je to iskoristio i spasio se bijegom te se potom uspio uz pomoć francuskih rodoljuba spasiti. Po njemu je »u toku borbe tako i prije pobjeglo oko 100 vojnika i podoficira našeg porijekla«. No mnogima to nije uspjelo, tako je cijela Džanićeva grupa, zajedno s njime poginula, dok je »Vukelić zajedno još sa 50 vojnika uhapšen i strijeljan«. Ostali su razoružani i mučeni, pa potom neki strijeljani, a dio upućen u Njemačku u logor. Zastavnik NN je u ogorčenoj borbi na rijeci, pri povlačenju teže ranjen i odmah odvezen u bolnicu iz koje je uspio pobjeći, ali je kasnije ponovno uhapšen i dalje je njegova sudbina nepoznata.

Sudbina zastavnika Eduarda Matutinovića je ovakva: u ljeto 1941. dobrovoljno se prijavio u »Hrvatsko Domobranstvo u svrhu vojne izobraz-

²¹ Bio je to Halim Malkoč, bataljunski imam.

be»; kao pitomac Domobranske akademije školovan i u Stockerau i 31. prosinca 1942. promaknut u čin pješakog zastavnika, te potom udjeljen u razne bojne od Zemuna 3. veljače do Broda 2. lipnja 1943., odakle je vjerojatno kolovoza 1943. »u sastavu domobranske formacije i u odorama Hrvatskih Domobrana stigao u Villefranche-de-Rouergue«. Tu se zadržao kratko — kako je prema njegovoj izjavi zabilježio njegov brat Tomislav — pošto »su ih Nijemci koji su također bili u sastavu tih jedinica, pokušali prisilno bez njihovog prethodnog znanja i suglasja transformirati u SS formaciju posebne namjene i uputiti na istočni front«, te je zbog toga »došlo do oružane pobune i žestokog obračuna«. Edvard se uspio sakriti u jedan kanal i zahvaljujući izdržljivosti preživio je do odlaska Nijemaca, potom je izašao i pobjegao. Dospio je u radni logor za strane radnike u Wüpertalu, odakle se javio pod drugim imenom roditeljima, potom pobjegao iz logora i ponovo se vratio u Francusku gdje je u francuskom pokretu otpora ratovao do kraja njihova rata, a zatim se kao poručnik francuske armije vratio u Domovinu, na Vis i u istom činu uključio u IX. dalmatinsku brigadu s kojom dopijeva do Trsta. Pri njezinu premještanju u Vojvodinu u lipnju 1945. svratio je kući, nakratko, i ispričao bratu Tomislavu o događajima u Villefrancheu. Na žalost, pri povratku u svoju jedinicu pod nerazjašnjenim okolnostima utopio se u Dunavu prilikom prevrtanja skele. Pokopan je uz vojne počasti u Vinkovcima 7. srpnja 1945.²⁴

Zaključak

O osnivanju 13. SS divizije »Croatia« i njena Trinaestoga pionirskoga bataljuna u NDH (ožujak-srpanj 1943.), premještanju postrojbe u Njemačku, a potom u južnu Francusku, na izobrazbu i obuku (kolovoz-rujan 1943.), razmještanju u Villefranche-de-Rouergue, izbijanju i ugušenju pobune te raspuštanju Trinaestoga pionirskoga bataljuna možemo zaključiti sljedeće:

- 13. SS divizija »Croatia« i njezin Trinaesti pionirski bataljun osnivali su se na osnovi zapovijedi Himmlera od 13. veljače 1943., te pregovora i pismenih ugovora vlada NDH i Trećeg Reicha (5. ožujka i 11. srpnja 1943.), u vrlo složenoj političkoj i vojnoj situaciji na terenu, posebno na području Bosne i Hercegovine;
- ugovori su kontinuirano kršeni, pretežito od rukovodstva SS-a, s ciljem da se u što kraćem roku uspostavi 13. SS divizija i ustroji isključivo od »Hrvata muslimanske vjeroispovijesti«, za što su za Nijemce postojali i vojni i politički razlozi, dok je vlada NDH tražila poštovanje ugovora i podjednaku zastupljenost »Hrvata muslimana i katolika«;
- aktivnosti vodstva SS-a su se poklapale s težnjama muslimanskoga autonomnaškog pokreta, pripadnici kojeg su se nadali izdvajanju Bosne i Hercegovine iz sastava NDH i dobivanju autonomije pod njemačkim protektoratom, čemu se rukovodstvo NDH odlučno suprotstavljalo;

²⁴ Sve naprijed iznijeto uzeto je iz pisma koje mi je dr. Tomislav Matutinović iz Rijeke, brat pokojnog Edvarda Matutinovića, napisao 30. III. 1993., na čemu mu najljepše zahvaljujem.

- pored dobrovoljaca, u 13. SS diviziji se nasilno novače i preuzimaju iz jedinica NDH hrvatski domobrani (srpanj-rujan 1943.), tako da su oni u Trinaestome pionirskome bataljunu većina vojnika;
- časnički (i vjerski) kadar 13. SS divizije prolazi izobrazbu u Njemačkoj od svibnja do kolovoza 1943., kada se zajedno s vojnicima premešta u Francusku, gdje je izvršeno kompletiranje većine postrojba divizije pa tako i Trinaestoga pionirskoga bataljuna (kolovoz-rujan 1943.);
- Trinaesti pionirski bataljun je bio smješten u južnofrancuski grad Villefranche-de-Rouergue, gdje je kompletiran početkom rujna 1943., i imao je tada 700 do 1000 vojnika, od kojih su »Hrvati muslimani« predstavljali većinu, premda je broj »Hrvata katolika« u njemu bio znatno viši nego u drugim postrojbama 13. SS divizije;
- u Trinaestome pionirskom bataljunu postojalo je rukovodstvo pobune, čiji su gotovo svi članovi od ranije bili povezani s aktivistima Komunističke partije i NOP-a u domovini, i koje je radilo na njezinu organiziranju koristeći se svim suprotnostima i pogodnostima koje su se pojavljivale u bataljunu, uspostavljajući veze s francuskim pokretom otpora i engleskom obavještajnom službom;
- pobuna je, prema svemu sudeći, izbila u ponoć 16./17. rujna 1943., uspješno se odvijajući tako da je nakon nekoliko sati Villefranche-de-Rouergue bio oslobođen od nacista kao prvi grad u Francuskoj;
- bila je to prva pobuna u njemačkoj vojsci;
- dogovorene veze s kuririma-vodičima francuskoga pokreta otpora su zakazale, čime su pobunjenici bili prepušteni sami sebi da se snalaze kako znaju i umiju;
- Stožer 13. SS divizije je ubrzo bio obaviješten o pobuni, te je intervenirao poslavši postrojbe iz susjednih garnizona da je uguše; poduzimajući mjere da se ona ne proširi i među ostale postrojbe;
- u odlučujućim trenucima nastao je rascjep unutar pobunjenog bataljuna, čini se na političkoj i vjerskoj liniji, na što je najviše utjecala aktivnost bataljunske imama — muslimanskog svećenika, koji se izjasnio protiv pobune;
- poslije žestokih borbi pobuna je ugušena, dio pobunjenika je poginuo u borbama, dio zarobljen, po kratkom im je postupku suđeno i potom su strijeljani (najvjerojatnije njih oko 150), dok su ostali poslani u njemačke koncentracijske logore (više od 300), gdje su gotovo svi izgubili život, a samo manji dio je raspoređen u druge postrojbe 13. SS divizije, a bataljun je raspušten;
- dio pobunjenika uspio se spasiti bijegom (od 20 do 100) i priključiti francuskom pokretu otpora;
- Francuzi su pokazali velike simpatije prema pobunjenicima »hrvatskim herojima i mučenicima«, kako su sami govorili, i uz rizik života pomagali im u bijegu, skrivanju i uključivanju u francuski pokret otpora;
- vijest o pobuni, i pored nastojanja Nijemaca da ostane tajna, ubrzo je zahvaljujući francuskom pokretu otpora otišla u svijet;

— pobuna je u osnovi imala antifašistički karakter, što potvrđuju njezini vođe, organizacija te uključivanje većine preživjelih u antifašističku borbu u Francuskoj i domovini, što ne isključuje činjenicu da su pojedinci imali i drugačije motive;

— zbog njezina hrvatskog i antifašističkog predznaka o njoj se u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji nije smjelo znanstveno istraživati i pisati, posljedica čega je nedovoljna istraženost te pobune.

Sve navedeno pokazuje da su mnoga pitanja u svezi pobune Trinaestoga pionirskoga bataljuna u Villefranche-de-Rouergueu 17. rujna 1943. godine ostala i dalje otvorena, a neka moguće i suvišna. Očekivati je da će najnovija istraživanja u Institutu za suvremenu povijest, koja su u tijeku, tome u mnogome pripomoći.

Na kraju, možemo se i mi zapitati isto što je upitano već u prvim danima nakon pobune, a to je: je li važnost pobune bila ravna žrtvama koje su pale? Sami Francuzi su od prvoga dana visoko cijenili žrtve, što su i javno pokazali donoseći cvijeće i paleći svijeće na njihovim grobovima već od 1943. godine. Oni ih cijene i danas. S ponosom ističu da »u zoru 17. rujna (1943., Z. D.) Villefranche je prvi slobodni grad okupirane Francuske.«¹⁹ Nakon oslobođenja Villefranchea (16. rujna 1944.), tj. godinu dana nakon pobune, u uvodniku lokalnog lista istaknuta je zasluga Hrvata ovim riječima: »Učinimo da krv Hrvata, heroja i mučenika za stvar, koja je naša, ne bude prolivena uzalud.« Četiri dana kasnije i list *La République* piše: »Čast tim hrabrim ljudima koji su radije izabrali smrt nego da nose oružje tlačitelja slobode.« Sutradan tj. 21. rujna 1944. list *Le Voix du Peuple* piše: »Više njih koji su uspjeli pobjeći sudjelovat će sa svojim francuskim drugovima, u borbama za oslobođenje ove pokrajine. [...] Njih će vječno slaviti Francuska i cijeli svijet.« List *Le Patriote* 2. rujna 1949. piše pod naslovom »Hrvati su ucrtali svojom krvlju put koji treba slijediti«. Podsjećajući na događaje u Villefrancheu, u istom članku se ističe: »Revolt Hrvata je imao nacionalno značenje. To je bilo prvi put da je došlo do otvorene pobune usred njemačke armije«. I tako se spoznaja i istina o pobuni Hrvata i Muslimana u Villefrancheu sve više otkrivala i širila. No, ubrzo je nastupilo vrijeme kada se pobuna prikrivala, iskrivljivala te lažno i netočno prikazivala.

U malom francuskom gradu Villefranche-de-Rouergueu od 1943. do danas njeguje se uspomena na pale žrtve svakog 17. rujna. Uspomena je ovjekovječena i uređenjem posebnoga hrvatskoga groblja. Sam put koji vodi na »Polje mučenika« dobio je naziv »Avenija Hrvata«. Kako je dugogodišnja službena propaganda bivše socijalističke Jugoslavije stvarala u svijetu krivu sliku o ulozi Hrvata u antifašističkoj borbi drugoga svjetskog rata, nije nas taj usud mimošao ni na primjeru prve pobune »usred njemačke armije«.

Prigodni govori i napisi nastali u duhu protuhrvatske djelatnosti nisu pošteđjeli ni ovaj očiti primjer hrvatskog antifašizma. Spomen-ploča glasi ovako: »Ovdje počivaju jugoslavenski borci koji su pali daleko od svoje domovine pod metcima nacističkog neprijatelja nakon ustanka u

¹⁹ L. Erignac, *La révolte des Croates...*, n. dj., 21.

Villefranche-de-Rouergue 17. rujna 1943.« To službeno stajalište jugoslavenske politike prema Hrvatima i njihovu udjelu u drugome svjetskom ratu, u kojem se čitavu Hrvatsku poistovjećivalo samo s NDH i u kojoj se vidi samo jedan oblik: kolaboracija s Nijemcima, prisutno je u više napisa, u kojima se govori o pobuni u Villefrancheu. Sve to nameće potrebu dodatnog promišljanja i procjenjivanja uloge hrvatskog naroda u antifašističkoj borbi tijekom drugoga svjetskog rata. Velika »pobuna Hrvata« u francuskom gradiću Villefrancheu zorno potvrđuje da antifašističko obilježje najvećeg dijela Hrvata nije bilo u suprotnosti s našom opravdanom težnjom za samostalnom i nezavisnom hrvatskom državom. S novim demokratskim promjenama te stvaranjem i priznanjem Republike Hrvatske neovisnom državom, za koju su dani i još se uvijek daju, kao i toliko puta ranije, brojni ljudski životi i goleme žrtve, stvorene su pretpostavke da se o svim ovim problemima, uključujući i pobunu u Villefrancheu, znanstveno i nepristrano progovori s raznih aspekata.

Brojna još otvorena pitanja nameću potrebu sustavnog prikupljanja rasute arhivske i druge građe o XIII. hrvatskom pionirskom bataljunu svugdje gdje se ona nalazi kako bi se doznali svi dragocjeni podaci, koji će omogućiti slaganje mozaika o pobuni i njezinim akterima, rasvijeliti imena velikog broja poginulih ili umrlih u njemačkim logorima, te uzroke i stvarno značenje pobune. Zato i ovaj rad prigodom 50. obljetnice, treba poslužiti i kao poticaj svima onima koji mogu pomoći da se jave i to učine. To je naš dug prema »hrvatskim herojima i mučenicima«, njihove žrtve to zaslužuju i zahtijevaju. Smatram da je naša obveza i to da se na dostojan način obilježi mjesto poginulih i strijeljanih Hrvata i Muslimana u Villefranche-de-Rouergueu. Villefranche može postati most prijateljstva i prostor trajnog susreta Francuza i Hrvata. Krv Hrvata prolivena za Francusku 1943. godine ne smije biti zaboravljena.

SUMMARY

THE FIRST REBELLION IN THE NAZI ARMY — THE UPRISING OF THE 13TH PIONEER BATTALION OF THE 13TH DIVISION »CROATIA« ON 17 SEPTEMBER 1943 IN VILLEFRANCHE-DE-ROUERGUE

Eager to meet the tendency of Bosnian Muslims to seek independence from the Independent State of Croatia under a direct protectorate of the Third Reich, Germans wanted to create the 13th SS division »Croatia« and its 13th pioneer battalion in May 1943 exclusively of Muslims, while the Croatian government wanted to have both Muslims and Catholics included. After a training period in Germany, the battalion, made up mostly of Muslims, was moved to Villefranche-de-Rouergue in southern France. Midnight of the 16 September 1943, a planned rebellion broke, which was the first resistance movement in France. The insurgency, however, was crushed, and many were killed or arrested; very few escaped and joined the French resistance movement. Because of its »Croat connection«, this theme was not a welcome subject of research in former Yugoslavia, and this article is the first step in that direction.